

УДК 739.2 (477)

DOI 10.32461/2226-3209.4.2023.324755

Цитування:

Бойко В. І. Особливості геометричного, рослинного та зооморфного орнаменту в мистецьких практиках майстрів Київської Русі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2023. № 4. С. 72–76.

Бойко В'ячеслав Іванович,
кандидат філософських наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри мистецтвознавчої
експертизи
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0002-0842-7450>
vboiko@dakkkim.edu.ua

Boyko V. (2023). Features of Geometric, Plant and Zoomorphic Ornament in the Artistic Practices of Masters of Kiev Russian. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 72–76 [in Ukrainian].

ОСОБЛИВОСТІ ГЕОМЕТРИЧНОГО, РОСЛИННОГО ТА ЗООМОРФНОГО ОРНАМЕНТУ В МИСТЕЦЬКИХ ПРАКТИКАХ МАЙСТРІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Мета статті – виявити особливості орнаментики часів Київської Русі та охарактеризувати особливості впливів дохристиянської, візантійської і європейської культури на розвиток геометричного, рослинного та зооморфного орнаменту. **Методологія дослідження** полягає у використанні таких методів, як-от: аналізу і синтезу, історико-ретроспективний, порівняльно-історичний, теоретичного узагальнення. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що в ній досліджено геометричне, рослинне та зооморфне оздоблення як три основні тематичні напрями давньоруського орнаменту IX–XIII ст. **Висновки.** Орнаментика Київської Русі відображає значущий пласт інформації про світогляд, рівень розвитку культури, міжкультурні взаємодії та багато інших аспектів життєдіяльності давніх русинів. Космологічне тлумачення орнаментики часів Київської Русі як вираження «позачасової мудрості», пов'язаної з істинним Буттям, триває донині. Дослідження виявило, що геометричний орнамент був пов'язаний з релігійними концепціями, зокрема певними світоглядними та філософськими доктринами, які поширювалися в дохристиянському світі та після хрещення Русі під впливом візантійської культури. Якщо в дохристиянський період найбільш поширеними були солярні символи, графеми на їх основі та/або з використанням багатьох кіл (найпопулярніше – групування кількох кіл у потрібну трикутну конфігурацію), а також ромбічні, хвилеподібні або змієподібні, розеткові та хрестоподібні знаки, то з X ст. їх доповнюють квадрати, рівносторонні трикутники та ромби з кутами 60° та 120°. При цьому орнаменти не базуються на сегментній геометрії та простих багатокутних фігурах, а використовують круглі форми, зазвичай переплетені та прикрашені флоральними формами. Рослинні мотиви зазнають значного впливу західноєвропейських орнаментальних технік: поширення отримує рослинно-криноподібний орнамент, елементами якого є квіти, листя, пелюстки та пагони лілеї. Акцентовано, що майстри Київської Русі на основі висхідного мотиву, внаслідок художнього запозичення та адаптації, розробили оригінальні орнаменти. У художньому оформленні мистецьких творів, від ювелірних виробів та зброї до кераміки і різьблення, поруч із геометричними та рослинними мотивами зазвичай використовували зооморфні знаки, розвиток яких пов'язаний зі скандинавськими стилями Еллінг та Борре.

Ключові слова: Київська Русь, орнамент, геометричне оздоблення, рослинні мотиви, зооморфні сюжети, візантійська культура, скандинавський стиль.

Boyko Vyacheslav, PhD in Philosophy, associate professor, t.a. head of the Department of Art Expertise, National Academy of Culture and Arts Management

Features of Geometric, Plant and Zoomorphic Ornament in the Artistic Practices of Masters of Kiev Russian

Purpose of the article is to identify the features of ornamentation during the times of Kyivan Rus and to characterize the specifics of the influences of pre-Christian, Byzantine, and European culture on the development of geometric, floral, and zoomorphic ornament. **The research methodology** consists of using such methods as: analysis and synthesis, historical-retrospective, comparative-historical, and theoretical generalization. **The scientific novelty** of the article lies in the fact that it examines geometric, plant and zoomorphic decoration as three main themes of ancient Russian ornament of the 9th-13th centuries. **Conclusions.** It is emphasized that the ornamentation of Kievan Rus reflects a significant layer of information about the worldview, the level of cultural development and intercultural interactions and many other aspects of the life of the ancient Rusyns. It is found that the cosmological interpretation of the ornamentation of the times of Kievan Rus as an expression of "timeless wisdom" associated with true Being

continues to this day. The study revealed that geometric ornament was associated with religious concepts, in particular certain worldviews and philosophical doctrines that spread in the pre-Christian world and after the baptism of Rus under the influence of Byzantine culture. If in the pre-Christian period the most common were solar symbols, graphemes based on them and/or using many circles (the most popular is the grouping of several circles into a triple triangular configuration), as well as rhombic, wavy or snake-like, rosette and cross-shaped signs, then from the 10th century. they are complemented by squares, equilateral triangles and rhombuses with angles of 60° and 120°. At the same time, the ornaments are not based on segmental geometry and simple polygonal figures, but use round shapes, usually intertwined and decorated with floral forms. Plant motifs are significantly influenced by Western European ornamental techniques: the plant-lily-shaped ornament is widespread, the ornamental elements of which are flowers, leaves, petals and shoots of lilies. It is emphasized that the masters of Kyivan Rus developed original ornaments based on the ascending motif, as a result of artistic borrowing and adaptation. It is found that in the artistic design of works of art, from jewelry and weapons to ceramics and carvings, along with geometric and plant motifs, zoomorphic signs were usually used, the development of which is associated with the Scandinavian styles of Elling and Borre.

Keywords: Kyivan Rus, ornament, geometric decoration, plant motifs, zoomorphic plots, Byzantine culture, Scandinavian style.

Актуальність теми дослідження. Орнаментика в мистецтві Київської Русі являє собою складне багатоаспектне явище, формування якого відбувалося на основі тисячолітньої системи язичницьких вірувань, з після прийняття християнства – під впливом візантійської культури. Завдяки активним торговим зв'язкам Київської Русі з країнами Європи на розвиток орнаменту значний вплив здійснили західноєвропейські та скандинавські віяння. Широко репрезентований у різних мистецьких формах геометричний, рослинний та зооморфний орнамент, пік розвитку якого припадає на кінець XI–XII ст., надзвичайно цікавий художній феномен, що є джерелом натхнення для багатьох поколінь митців. Актуальність дослідження полягає в необхідності розширити вітчизняну теоретичну базу вивчення орнаментики часів Київської Русі.

Аналіз досліджень і публікацій. Мотиви національної орнаментики зокрема та орнамент як унікальний феномен загалом перебувають у колі наукових інтересів сучасних дослідників, представників різних наукових дисциплін – від археології та етнології до культурології та мистецтвознавства. Антропоморфні мотиви в народній орнаментіці України досліджує О. Коновалова (2015): авторка з'ясувала їх іконографію в контексті регіонального розповсюдження, окреслено художні особливості, визначено функціонування у світоглядній системі народу. Проблемі структури орнаменту та системі зв'язків між його основними складовими частинами: знаками, мотивами та елементами, присвячено публікацію Ю. Нікішенка (2006); витоки, функціональні особливості та ранні етапи розвитку орнаменту досліджено в статті Ю. Нікішенка та С. Пустовалова (2012). Джерела символіки форми й орнаменту кераміки Чернігівщини – предмет наукового

дослідження Л. Сержант (2008). Іконографію, номінацію, стилістику та типологію української орнаментики розглядає М. Селивачов (2009) та ін. Проте проблематика орнаментики давніх русинів IX–XIII ст. не достатньо досліджена і викликає постійний інтерес науковців.

Мета дослідження – виявити особливості орнаментики часів Київської Русі та охарактеризувати особливості впливів дохристиянської, візантійської та європейської культури на розвиток геометричного, рослинного й зооморфного орнаменту.

Виклад основного матеріалу. Дослідники визначають орнамент як складну та багаторівневу знакову систему, що «формувалася протягом тривалого часу і завдяки своїм властивостям та можливостям набула важливого значення в культурі людства» [4, 55]. Деякі мистецтвознавці приписували типи візерунків притаманному менталітету певних етнічних категорій, таких як арабська, перська та турецька [10]. Г. Вейль розглядає орнамент відповідно до принципу симетрії, наголошуючи на тому, що орнамент є «одним із проявів творчості людини, що зумовлений законами симетрії, закладеними в силу дії гравітації, в живій та мертвій природі на нашій планеті, і визнається людиною як один із законів краси» [11, 24]. Отже, орнамент можна розглядати як принцип гармонізації зовнішніх та внутрішніх ритмів засобами орнаментально-символічних знакових повідомлень.

При цьому науковці застерігають щодо специфіки дослідження унікальної орнаментальної мови, оскільки, «не маючи синхронно зафіксованого в джерелах або достовірно збереженого словника давньої знакової системи, сучасники іноді змушені вдаватися до аналогій або власних асоціацій» [2, 8], відповідно через необізнаність у знаковій системі дохристиянського язичництва

в сучасній науковій літературі представлено «спекулятивні інтерпретації тих чи інших орнаментальних мотивів, які збереглися в народному мистецтві, але втратили своє первісне значення або набули нової інтерпретації» [2, 8].

Загальноприйнятою є типологізація орнаменту на: геометричний, абстрактно-криволінійний, плетений, рослинний та зооморфний. На думку Ю. Нікішева та С. Пустовалова, «геометричні орнаменти сформувались на основі первісного мистецтва шляхом залучення до образотворчої діяльності людини не лише «предметного живопису», тобто конкретних зображень, а й переходу до використання тих знаків, що спочатку були нібито випадковими, приміром – результатом виробничої діяльності або певних рахункових процесів, що, крім того, може свідчити про те, що перехід до орнаментальної творчості відповідав у стадіальному розвитку людства переходу до абстрактного мислення» [4, 57].

Графічні магічні символи давніх русинів дохристиянських часів відігравали важливу роль, становлячи семантичне сакральне ядро язичницької релігії, і регламентували буденне життя людей засобами розмаїття магічних ритуалів. Всі побутові предмети, твори декоративно-ужиткового мистецтва, ювелірні вироби та ін. обов'язково орнаментували цими символами. Дохристиянська, поганська релігія давніх русинів, ведична по своїй суті, станом на X–XI ст. – час масового поширення християнства на території Київської Русі – мала розвинуту форму й культивувалася в народному середовищі протягом багатьох тисячоліть. Основні архаїчні символи, що характеризуються найбільшою стійкістю і не зазнали трансформацій з боку християнства та міфологічного нашарування стосовно народної етимології, продовжують лишатися фундаментальною базою в орнаменті X – початку XII ст. Згодом, з активним розвитком християнства, через поєднання православних ритуалів та язичницьких культів, використання прадавніх символів стає позбавленим всієї сакрально-семантичної та світоглядної складності магічної символіки. Поступово десемантизація і десакралізація язичницьких символів призвела до перетворення їх на народний орнамент.

Так, наприклад, найбільш поширеними знаками за часів Київської Русі продовжують бути солярні символи, графеми на їх основі та/або з використанням багатьох кіл (найпопулярніше – групування кількох кіл у потрібну трикутну конфігурацію), а також

ромбічні, хвилеподібні або змієподібні, розеткові та хрестоподібні знаки. Геометричний принцип побудови орнаментальних композицій поєднує і властивий всім відомим видам, різновидам та стилям орнамент. Як геометричний стиль орнамент містить у своїх композиціях та різновидах всі відомі геометричні фігури – від кола, квадрата, трикутника й прямокутника до ромба та багатокутника, а також види зигзагів, що привносять в орнамент ритм (хвиля, меандр та ін.).

Давні русини створювали візерунки не лише для візуального задоволення – вони мали фактичне концептуальне значення як вираження містичного релігійного світогляду. Власне, всі культурні традиції давніх русинів можна позиціювати як вираження давніх містичних дохристиянських вірувань у трансцендентну єдність творіння. Візантійська культура, вплив якої суттєво посилювався після прийняття християнства, надала мистецтву Київської Русі нового імпульсу розвитку.

Кілька простих геометричних мозаїк, які можна побачити в соборі Святої Софії та інших візантійських церквах, пізніше були використані як джерело натхнення для мистецтва Київської Русі. Зазвичай це дуже усталені візерунки, побудовані з маленьких багатокутників, намальованих на стінах або зібраних із використанням маленьких керамічних чи кам'яних плиток. Найбільш часто використовуваними формами є квадрати, рівносторонні трикутники та ромби з кутами 60° та 120° . Їх особливістю є геометрія відрізків і простих опуклих багатокутників: рівносторонніх трикутників з одним кутом 90° , квадратів і ромбів. Дуже частими елементами в цих орнаментах є фракталоподібні фігури, де одна форма побудована з фігур, подібних до неї, ці форми знову є конструкціями менших і все ще подібних форм. Ряд візерунків є остаточним наближенням відомого в наш час трикутника Серпінського. Орнаменти не базуються на сегментній геометрії та простих багатокутних фігурах. Всі вони круглої форми, часто переплетені та прикрашені квітковими візерунками. Їх геометрія може бути дуже складною з кількома рівними кривих, що перекриваються; характерними є різні з'єднані між собою спіральні форми. Ці орнаменти часто трапляються в давньоруському мистецтві XI – початку XIII ст. Дослідники акцентують на тому, що «художники-майстри Візантії в процесі створення виробів золотарства основну увагу приділяли символічним ознакам християнства.

Насамперед алегоричному зображенню фітоморфних орнаментів, котрі не лише прикрашали виріб, а й розкривали глядачеві духовну істину, закладену в постулатах християнства» [1, 71].

У декоративно-прикладному мистецтві Київської Русі отримав поширення рослинно-криноподібний орнамент, що використовує як орнаментальні елементи квіти, листя, пелюстки та пагони. Майстри Київської Русі на основі висхідного мотиву, що являє собою пагін квітки лілеї (крин), внаслідок художнього запозичення та адаптації, розробили оригінальні орнаменти для кожної техніки. Так, наприклад, у ювелірному мистецтві пелюстки лілеї в процесі орнаменталізації стали подібними до листя: трилисники формувалися в напівтрислисники, подвоєні або примножені фігури. Майстри Київської Русі активно розробляли широковідомий у Європі рослинно-декоративний стиль, що надзвичайно різноманітно репрезентовано в металі. Як взірць образів для рослинного орнаменту Київської Русі з кінця X ст., імовірно, почали використовувати візантійські взірці, наприклад, такі, що прикрашають кістяну пластину скрині з Херсонеса з орнаментальним геометризovanим бордюром «виноградна лоза». Так криноподібний орнамент став основою формування стилів різних давньоруських ювелірних технік. Зокрема, плетений орнамент поєднувався з криноподібним та зооморфним. Зооморфні голови (зазвичай об'ємні) використовують для декорування подовжених предметів, акцентовано завершуючи конструкцію руків'я або піки. В окремих випадках зооморфне зображення стає частиною складної міфологічної композиції.

Значний вплив на розвиток зооморфного орнаменту здійснила скандинавська культура. Зокрема, низка пам'яток художнього промислу часів Київської Русі засвідчує вплив скандинавської стилістики, що, правда, зазвичай у спрощеному трактуванні: зооморфні образи поєднано з нерегулярним плетеним орнаментом. Знайдені фрагменти великої орнаментальної композиції (орієнтовно X–XI ст.), що була знайдена в Києві на території гори Киселівки із зображеннями частин тіл тварин нагадує скандинавський стиль Еллінге, передусім стрічкоподібним тілом тварини, імовірно, грифона, проте, на відміну від чистого стилю, на пам'ятці спостерігається максимізація геометризованої стилістики та заповнення

контуру тригранно-виїмчастою різьбою. Основними мотивами в орнаменті вікінгів був так званий звіриний стиль, зокрема «хапаючий звір», якого завжди зображали зі спрямованою вперед головою, тіло переплетене кренделем, а ноги обплітають його самого, іншого звіра або орнаментальну рамку. Орнаменту в стилі Еллінг властиве заповнення косим штрихуванням. Варто зазначити, що особливий розвиток зооморфний орнамент отримав у зброярстві. Витончений ажурний декор у стилі вікінгів, що зображує пару стилізованих тварин – досить поширений мотив на холодній зброї Київської Русі. Дзеркально відображені тварини переплітаються так, що їх груди та животи звернені один до одного біля основи, а голови повернуті в різні боки; задні лапи знаходяться на потилицях один одного, а тонкі тіла оплетені хвостами, кінцівками й лацканами. Обличчя тварин деталізовані пуантильними слідами довкола очей. Іншим поширеним мотивом є композиція з трьох голів тварин (зазвичай драконів, левів або грифонів) у стилі Борре [9, 84], зображених у фас з очима-намістинками і піднятими вухами, розділені центральним тристороннім елементом.

Отже, орнаментика в мистецтві Київської Русі постає як специфічний, простежуваний процес у давньоруській історії, продукт особливих художніх та релігійних інтересів, складних міжкультурних впливів, соціально-політичних подій і культурно створених кодів визнання.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній досліджено геометричне, рослинне та зооморфне оздоблення як три основні тематичні напрями давньоруського орнаменту IX–XIII ст.

Висновки. Орнаментика Київської Русі відображає значущий пласт інформації про світогляд, рівень розвитку культури та міжкультурні взаємодії та багато інших аспектів життєдіяльності давніх русинів. Космологічне тлумачення орнаментики часів Київської Русі як вираження «позачасової мудрості», пов'язаної з істинним Буттям, продовжується донині. Геометричний орнамент є свідченням глибокого і розгалуженого зв'язку між мистецтвом і духовністю давніх русинів. Широко репрезентований на художніх творах часів Київської Русі він був пов'язаний з релігійними концепціями, зокрема певними світоглядними та філософськими доктринами, які поширювалися в дохристиянському світі та після хрещення Русі під впливом візантійської

культури. Рослинні мотиви (криноподібний орнамент став основою формування стилів різних давньоруських ювелірних технік) зазнає значного впливу західноєвропейських орнаментальних технік. У художньому оформленні мистецьких творів, від ювелірних виробів та зброї – до кераміки і різьблення, поруч із геометричними та рослинними мотивами зазвичай використовувалися зооморфні знаки, розвиток яких пов'язаний зі скандинавськими стилями Еллінг та Борре.

Література

1. Барбалат О. В. Знакова символіка фітоморфних орнаментів візантійського золотарства IV–IX століть. *Art and design*. 2021. №2(14). С. 63–74.
2. Кара-Васильєва Т. В. Історія української вишивки. Київ : Мистецтво, 2008. 463 с.
3. Коновалова О. В. Антропоморфні мотиви української народної орнаментики. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 156 с.
4. Нікішенко Ю. І., Пустовалов С. Ж. Про походження орнаменту та ранні етапи його розвитку. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 127. С. 54–60.
5. Нікішенко Ю. І. Структура орнаменту в його семантиці. *Наукові записки НаУКМА*. 2006. Т. 49. С. 15–20.
6. Романець Т. «Орнамент»: можливість уточнення терміна. *Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології (примітив, фольклор, аматорство, наїв, кіч)*: колективне дослідження за матеріалами Других Гончарівських читань / ред. М. Селівачов. Київ : Музей Івана Гончара і фірма «Родовід», 1995. С. 46–57.
7. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. Київ : Редакція вісника «Ант», 2009. 406 с.
8. Сержант Л. Джерела символіки форми й орнаменту кераміки Чернігівщини. 2008. С. 157–165. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16893/27-Serzhant.pdf>.
9. Leciejewicz L. Nadbałtyccy partnerzy Polski. Skandynawia na przełomie tysiącleci / Sz. Skibiński (ed.), Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Poznań, 2001. Pp. 77–88.
10. Necipoğlu G. The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture. Santa Monica : Getty Center for the History of Art and the Humanities, 1995. 414 p.
11. Weyl H. Symmetry. Princeton University Press, 1983. 176 p.

References

1. Barbalat, O. V. (2021). Symbolic symbolism of phytomorphic ornaments of Byzantine goldsmithing of the 4th–9th centuries. *Art and design*, 2(14), 63–74 [in Ukrainian].
2. Kara-Vasyliieva, T. V. (2008). History of Ukrainian embroidery. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
3. Konovalova, O. V. (2015). Anthropomorphic motifs of Ukrainian folk ornamentation. Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka [in Ukrainian].
4. Nikishenko, Yu. I., Pustovalov, S. Zh. (2012). On the origin of the ornament and the early stages of its development. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 127, 54–60 [in Ukrainian].
5. Nikishenko, Yu. I. (2006). The structure of the ornament in its semantics. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 49, 15–20 [in Ukrainian].
6. Romanets, T. (1995). «Ornament»: mozhlyvist utochnennia termina [“Ornament”: the possibility of specifying the term] *Ukrainska narodna tvorchist u poniattiakh mizhnarodnoi terminolohii (prymityv, folklor, amatorstvo, naiv, kich): kolektyvne doslidzhennia za materialamy Druhykh Honcharivskykh chytan / red. M. Selivachov*. Kyiv: Muzei I. Honchara i firma «Rodovid», 46–57 [in Ukrainian].
7. Selivachov, M. (2009). Lexicon of Ukrainian ornamentation (iconography, nomination, stylistics, typology). *Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. Rylskoho NAN Ukrainy*. Kyiv: Redaktsiia visnyka «Ant» [in Ukrainian].
8. Serzhant, L. (2008). Sources of symbolism of the form and ornament of ceramics of the Cherginiv region, 157–165. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16893/27-Serzhant.pdf> [in Ukrainian].
9. Leciejewicz, L. (2001). Nadbałtyccy partnerzy Polski. Skandynawia na przełomie tysiącleci. Sz. Skibiński (ed.), Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Poznań, 77–88 [in Polish].
10. Necipoğlu, G. (1995). The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture. Santa Monica: Getty Center for the History of Art and the Humanities [in English].
11. Weyl, H. (1983). Symmetry. Princeton University Press [in English].

Стаття надійшла до редакції 09.10.2023
Отримано після доопрацювання 14.11.2023
Прийнято до друку 20.11.2023